
Smích a metafyzika

Josef Zumr

"Směšným se může stát každý kontrast bytnosti a jejího zjevu, účelů a prostředků, rozpor, kterým se zjev sám v sobě ruší a účel se ve své realizaci připravuje o svůj cíl... Vůbec se nenajde nic protichůdnějšího než věci, kterým se lidé smějí. Ke smíchu je může přimět největší plochost a nevkusnost a často se lidé smějí i tomu, co je nejdůležitější a nejhlubší, jakmile se jen na něm ukáže nějaká docela bezvýznamná stránka, která je v rozporu s jejich zvykem a každodenním nazíráním. Smích je pak výraz zálibné chytrosti, znamení, že jsou také moudří, aby poznali takový kontrast a věděli o sobě, že jsou nad něj povzneseni."

Těmito slovy charakterizuje předmět smíchu Hegel v Estetice (II, Praha 1966, s.344). A náš klasik Josef Durdík sice stručně, ale v podobném duchu dodává: "Humor může býti všechno: sloučení protiv i protivy samy, nebe a peklo, škaredost i lahoda, bídný prelud i zase p o d s t a t a světa" (Všeobecná aesthetika. Praha b.r., s.379).

Oba myslitelé zdůrazňují velkou šíři sféry, v níž se vyskytuje jev zvaný smích, ba přímo její univerzalitu. Ačkoli jde o jev tak rozšířený a historicky sahající až někde k počátkům lidského rodu, nedá se říci, že by to byl jev po všech stránkách známý a vědecky objasněný. Účelem této úvahy však není pátrat po p o d s t a t ě tohoto jevu, jak se o to v minulém století pokoušel např. Herbert Spencer nebo na počátku našeho věku Henri Bergson a po nich řada dalších, a vytvářet nějakou novou teorii smíchu. Chceme zůstat takříkajíc v "jevové" rovině tohoto předmětu a přispět jen k charakteristice jeho další varianty, které dosud nebyla věnována náležitá pozornost. Dříve je však nutné provést malou rekapitulaci.

Mezi teoretiky, kteří se zabývali smíchem, má nezanedbatelné postavení Anatolij Lunačarskij. Jeho přínos k řešení této otázky nebývá příliš zdůrazňován, ačkoli se jí zabýval při své mnohostranné činnosti po celý život, počínaje mladistvými Základy pozitivní estetiky a konče posmrtně uveřejněnou studií O smíchu z r.1935, torza již nerealizované knihy Sociální úloha smíchu. Na konferenci o smíchu nebude snad nevhodné

jeho jméno připomenout.

Podle Lunačarského "směšné jsou všechny drobné odchylky od obvyklého typu lidského zevnějšku, ovšem jenom po jistou mez, za níž už jsou odpudivé a ohyzdné. Směšné jsou drobné nezpůsoby - větší působí pobuřlivě. Směšné jsou drobné neobratnosti a nehody - větší vzbuzují soucit. Ve všech těchto případech jde o odpor, nelibost a soucit, jejichž růst byl přežat úvahou o jejich malichernosti a které se nečekaně snadno rozplynuly, dřív než mohly dosáhnout plně rozvinuté formy." (Stati o umění, I. Praha 1975, s.62). "Obecně řečeno, znamená smích vždycky vítězství člověka nad faktem, kterému se směje." (tamtéž, s.337).

Na počátku smíchové reakce stojí tedy vždycky nějaký rozpor, který se smíchem překlene, který se smíchem řeší. Tento rozpor i reakce na něj mohou mít různou intenzitu, mohou se gradovat a na základě tohoto kvantitativního růstu rozlišuje Lunačarskij různé druhy smíchu. Hranice mezi nimi pochopitelně splývají, jinak tomu u kvantitativního kritéria ani nemůže být, ale přesto se určitá smíchová škála dá stanovit. Můžeme se o ni, vycházejíce z Lunačarského rozborů, pokusit. Vypadala by asi takto:

1. Smích "nevinný", humoristický, lehké pousmání, často šťastné;
2. smích ironický, kousavý, při němž cítíme, že ironie ještě není úplné vítězství;
3. smích skrze slzy, který vyvolá setkání s hrozným jevem vystřídané vědomím vlastní převahy nad ním;
4. smích sarkastický, jehož cílem je úsilí dostat se do situace vítěze nad tím, co ve skutečnosti vůbec není poraženo;
5. smích satirický, který je ideovým vítězstvím bez vítězství hmotného;
6. smích neboli humor šibeniční, drastické vtípkování s lhostejným až cynickým vztahem k sobě i ke světu;
7. smích veselý, hlaholivý, ve vlastním slova smyslu komický, osvobodivý, jak ho předvádí třeba Gogol v Revizorovi;
8. smích skutečný, humor vyrovnaného člověka, který ví, jak těžký je život, a chce si od něho odpočinout.

Bylo by jistě možné uvádět další mezistupně smíchové škály a rozmnožovat ji do nekonečna jemnými odstíny. O to tu však nejde. Jak Hegelova úvodní definice, tak charakteristiky Lunačarského se zabývaly smíchem v každodenním životě a reakcí člověka na situace, do nichž ho staví všednodennost. V souvislosti s tím bylo předmětem jejich zájmu, jak jsou tyto situace zachycovány v umělecké tvorbě, popřípadě jaká je společenská funkce smíchu v dějinách i v umění. Předmětem našeho zájmu je však druh smíchu, který se od celé uvedené škály podstatně liší, totiž s m í c h m e t a f y z i c k ý , úloha smíchu při řešení základních filozofických problémů.

Tento záměr - zatím bez ohledu na historické reminiscence - nás přivádí k mysliteli, u něhož je tato problematika explicitně exponována, k českému filozofovi Ladislavu Klímovi (1878-1928).

Viděli jsme, že základní situací, z níž se rodí smích, je nějaký rozpor, který se smíchem neguje a tím řeší. Není tomu jinak ani ve filozofii. Také Ladislav Klíma stanul před tradičním rozporem filozofie, který je od klasické antiky stále znovu a znovu na nových etapách myšlenkového vývoje lidstva řešen: rozporem mezi subjektem a objektem. V jeho řešení se Klíma vydal radikální cestou, na níž měl v moderní evropské filozofii předchůdce v Berkeleyovi, Fichtovi, Schopenhauerovi a Nietzscheovi, cestou absolutizace subjektu. Na rozdíl od svých předchůdců nepochybnil jen existenci objektu jako nezávislé podstaty, ale zapochyboval i o principech logiky, podle nichž se vytváří obraz světa. Nahradil logiku metalogikou, alogicitou, vytvořil svéráznou dialektiku, v níž se vše mohlo změnit ve svůj opak, kontradikce se stávala pravdou a pravda kontradikcí a výsledkem byla představa absurdity světa. To vše proto, aby na troskách tohoto absurdního světa mohl stanout svobodný člověk: "Otrok - Pán - základní alternativa člověka; můj názor liší se ode všech tím, že činí člověka Pánem, tj. a b s o l u t n í m pánem ducha, - toť jádro metalogického ludibrionismu" (Filosofické listy Ladislava Klímy, Praha 1939, s.43). Ludibrionismus nebo také ludibrismus podle Klímy znamená, že svět je h r o u suverénního já, jež je ve své všemoci totožné s bohem, odtud jeho pojem egodeismus. "Hra však nemyslitelna beze Smíchu: plaisanterií, šklebů, posměchu, šaškovin: svět je bouffonerie; poznat žert na dně každého zjevu znamená teprve uzříti jeho Boží podstatu - divina comoedia je pleonasmus, komedie vyšší nad tragedii, dceru penie. Tuto stránku své filosofie zovu ludibrismus; protože slovo to značí zároveň hříčku a šaškovství." (Vteřina a věčnost, 2.vyd. Praha 1989, s.177-178). Odvěký rozpor metafyziky mezi subjektem a objektem je tedy negován likvidací jeho objektivního pólu a nahrazen vítězným smíchem božského, tj. filozofova já nad chimérou absurdního světa.

Takovéto radikální řešení problému je v moderní evropské filozofii ojedinělé a můžeme je považovat za Klímův originální přínos evropskému myšlení. Do jisté míry se tak splnilo Durdíkovo konstatování, že předmětem smíchu může být i "podstata světa". Klímovou beletrií - připomeňme např. torzo tzv. Velkého románu nebo drama Lidská tragikomedie - vplynula tato koncepce také do sféry umění. Metafyzický smích tak obohatil rejstřík smíchové kultury i v této oblasti.

Jestliže jsme použili pojmu smíchová kultura, nebylo to zcela náhodné. Dá se totiž usuzovat na určitou analogii mezi Klímovým metafyzickým smíchem a smíchovou kulturou prvotních lidských společenství, zprvu "oficiální" a od středověku už jen folklórní, kdy "vedle kultů svým rázem

a tónem vážných existovaly i smíchové kultury, které božstvo tupily a zesměšňovaly." (M.M.Bachtin, François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance. Praha 1975, s.8). Již zde se zřejmě objevuje osvobozující funkce "metafyzického" smíchu, i když omezená jen na sváteční okamžiky rituálních obřadů. Jistě by se dala v tomto duchu vysledovat i v novodobém umění souvislá tradice počínající Shakespearem s jeho "výsměchem celému světu" přes romantiky z počátku 19.století až po symbolisty z přelomu 19. a 20.století. A k této tradici se přiřazuje i dílo Klímova.

Neboť Klímovi šlo v první řadě o svobodu člověka, jakkoli se nám jeho řešení může zdát paradoxní. Podobně jako Schopenhauer přenesl problém svobody ze sféry "operari", ze sféry jednání, do sféry "esse", do sféry bytí, a vytvořil tak pro člověka existenciální prostor, v němž může s úsměvným metafyzickým nadhledem svobodně žít, i když svět kolem něho je absurdní, ponechávaje si přitom možnost slove m jakožto činem do tohoto světa zasahovat.